

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/12/6-9>

Aynur Yaqub qızı Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynur.mahmud@bk.ru

UŞAĞIN PSIXİ İNKİŞAFINA DAİR İRƏLİ SÜRÜLƏN ƏSAS NƏZƏRİYYƏLƏRİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Xülasə

Uşağın psixi inkişafı ilə bağlı irəliləyən sürülən nəzəriyyələr uşaq psixologiyasının inkişafında böyük rolə malikdir. Məhz bu nəzəriyyələrin tərəfdarlarının irəliləyən sürülən fikirlər sayəsində bir- birinə zidd və yaxud yaxın olan yanaşmalar meydana çıxmışdır. Bir çox psixoloji tədqiqatlar bu nəzəriyyələrdə irəliləyən sürülən ideyalara istinadən aparılmışdır. Hər bir ideya özlüyündə müəyyən fakt və qanunauyğunluqla ifadə olunur. Klassik nəzəri ideyalar müasir psixoloji xidmətin bünövrəsini təşkil edir. İrəliləyən sürülən nəzəriyyələrin təcrübəyə tətbiq olunması bu ideyaların təsdiqinə və ya inkarına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *psixoloji, nəzəri, inkişaf, uşaq, amil*

Aynur Yagub Mahmudova

A general description of the main theories put forward on the child's mental development

Abstract

The theories advanced about the child's mental development have a great role in the development of child psychology. It is thanks to the ideas put forward by the supporters of these theories that opposite or close approaches have appeared. Many psychological studies have been conducted with reference to the ideas advanced in these theories. Each idea in itself is expressed by a certain fact and regularity. Classical theoretical ideas form the foundation of modern psychological services. Applying the advanced theories to practice has led to confirmation or denial of these ideas.

Keywords: *psychological, theoretical, developmental, child, factor*

Giriş

Müasir elmi psixologiyanın ən çox inkişaf etmiş sahələrindən olan uşaq psixologiyası əhatəli elmi – psixoloji istiqamətdə uşağın inkişafının qanunauyğunluqlarını, çoxsaylı faktları və psixososial inkişafın şərait və amillərini öyrənir. Uşağın inkişafı sahəsində toplanmış zəngin faktiki materialların nəzəri əsaslarının işlənilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Məhz bu əsasda faktların ümumiləşdirilməsinə müvəffəqiyyətlə nail olmaq mümkündür. Sonuncuya istinadən uşağın psixoloji inkişafının ümumi nəzəri əsaslarını və müvafiq qanunauyğunluqlarını bir sistem halında ümumiləşdirmək olar. Nəzəri yanaşma zəminində toplanmış faktların izahı və təhlili obyektiv göstəricilər əsasında reallaşdırıla bilər. Bununla əlaqədar olaraq uşağın psixogenetik inkişafına dair irəliləyən sürülən bəzi klassik və müasir nəzəriyyələrin tarixi – psixoloji mahiyyətinin açıqlanaraq xarakterizə edilməsi istər nəzəri və istərsə də praktik tətbiqi baxımdan maraqlı doğurmaya bilməz.

İnkişafın tarixi – psixoloji və psixogenetik problemlərinin araşdırılmasının ilk istiqamətini psixi inkişafın hərəkətverici qüvvələrinə dair obyektiv təsəvvürün formalaşdırılmasının rolunun ön planə çəkilməsi təşkil edir. İnkişafın mənbəyinin müəyyənəşdirilməsi zəminində əsas inkişafetdirici amillərin mövqeyini və təsir imkanlarını obyektiv planda təhlil edərək ümumiləşdirmək olar: a) insanın inkişafında bioloji və anadangəlmə imkanların əhəmiyyəti; b) inkişafda sosial təsirlərin, mühitin və həyat boyu toplanılan təcrübənin mövqeyi; Hər iki amil ümumipsixoloji nəzəri yanaşma kimi xarakterizə olunmalı və onların təsir imkanları əhatəli planda təhlil edilməlidir. Bu əsasda işlənilən nəzəriyyələr iki aspekti ön planə çəkir: 1) anadangəlmə bioloji imkanlar inkişafın ümumi istiqamətini

təyin edir; 2) inkişafda sosial amillərin aparıcı rolu xüsusi olaraq nəzərə alınır (Qədirov, 2002: 37). Qeyd edilən iki istiqamət psixi inkişafa olan müxtəlif xarakterli yanaşmaların tarixi – psixoloji mahiyyətinin əsasını təşkil edir.

Elmi psixologiyanın inkişafı tarixində insanın ontogenetik inkişafında bioloji və sosial amillərin mövqeyinə fərqli münasibət bəslənilmişdir. Keçən əsrin əvvəllərinə qədər geniş yayılmış mövqeyə uyğun olaraq belə bir ümumi fikir əsaslandırılırdı ki, psixososial inkişaf spontan xarakterli dinamik hadisədir və burada bioloji və anadangəlmə determinantların rolu ön plana çəkilmişdir. İnkişafın bütövlükdə bioloji determinizm ideyasına əsaslanması reallığa tam uyğun gəlməyindən tənqidi münasibət doğurdu və bu əsasda sosial amilləri rolu məsələsinə olan ictimai marağı çox ciddi sürətdə fəallaşdırdı. Bu yanaşmada sosial öyrətmənin rolu daha əhəmiyyətli sayılırdı. İnkişafı ilə bağlı irəli sürülən iki ümumpsixoloji nəzəriyyə ilə əlaqədar klassik uşaq psixologiyasında müxtəlif xarakterli konkret konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Psixi inkişafın bioloji imkanlara əsaslanması ilə əlaqədar irəli sürülən iki konsepsiya diqqəti cəlb edir: a) etoloji konsepsiya b) psixoanalitik konsepsiya. Hər iki yanaşmada psixi inkişafı əlaqədar olaraq irəli sürülən ideyalar klassik psixologiyada geniş yayılmışdır.

Uşağın psixi inkişafına etoloji yanaşmanın formalaşmasında Ç.Darvinin irəli sürdüyü ideyaların böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Ç.Darvinin ideyalarına istinadən sonralar çoxlu sayda nəzəri yanaşmalar və baxışlar irəli sürülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq psixologiyasında uşağın psixi inkişafına etoloji baxımdan yanaşma hal – hazırda kimi psixologiyada geniş sürətdə müzakirə olunur. Etoloqların mövqeyinə görə, insan başqa canlılarda olduğu kimi, davranışın müəyyən anadangəlmə formaları ilə doğulur və onların təzahüründə mühitin təsirləri əsas aktivləşdirici rol oynayır. Davranışın bəzi formaları inkişafın müvafiq mərhələsində təzahür edərək inkişafa doğru istiqamətlənirlər. belə tipli mərhələləri inkişafın senzitiv dövrləri adlandırırlar. Senzitivlik inkişafın daha səmərəli və keyfiyyətli olmasını xarakterizə edir. Lakin insanın inkişafını bütövlükdə anadangəlmə instinktiv davranış formaları ilə əlaqələndirməyə heç bir əsas yoxdur. Belə ki, insan sosial varlıqdır və onun inkişafı başqa tipli obyektiv qanunauyğunluqlarla tənzim olunur. Odur ki, etoloji yanaşma uşaq psixologiyasında nəzəri prinsipə çevrilmədi və psixoloqların ciddi tənqidi münasibətinə məruz qaldı. Əlavə etmək lazımdır ki, uşaq psixologiyasında mövcud olan etoloji yanaşmanın davamı olaraq bağlılıq nəzəriyyəsi adlanan psixoloji istiqamət də irəli sürülmüşdür. Bağlılıq nəzəriyyəsində əsas inkişafetdirici amil rolunu uşaq – ana münasibətləri təşkil edir. Belə bir ümumi mövqe əsaslandırılır ki, yaşlı ilə bağlılıq zəminində uşağın psixososial inkişafının əsası qoyulur. Bu proses əhəmiyyətli kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin ardıcıl olaraq reallaşdırılması ilə müşayiət olunur. Ana – uşaq qarşılıqlı münasibətlərində qazanılan təcrübə uşağın sonrakı inkişafı üçün əlverişli zəminin yaradılmasını təmin edir. Tədricən uşağın anaya anadangəlmə instinktiv bağlılığı ilkin çərçivəsindən kənara çıxır. Bu proses tədricən sosial məzmun kəsb etməyə başlayır. Ana uşağın yaranan yeni tələbatlarının ödənilməsinə təmin edən əsas simaya çevrilir. Bu əsasda uşağın fiziki tələbatları ilə yanaşı onun idrakı tələbatlarının ödənilməsi də ona bəslənilən qayğılı münasibətin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilir. Psixososial münasibətlərin məhdudluğu və ya heç olmaması uşağın anaya olan bağlılığını zəiflədir və bu proses psixoloji gərginliklə müşayiət olunur. Bu zəmində uşaq – ana münasibətlərinin əhəngdarlığı nəzərə cəpacaq dərəcədə pozulur (Həmzəyev, 2003:125).

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili əsasında belə bir ümumi qənaətə gəlmək olar ki, motivasiya davranış sistemi kimi formalaşan bağlılıq çağırış dövrünün sonunda ilkin bünövrə rolunu oynamaqla uşağın sonrakı inkişafı üçün əlverişli psixososial zəminin yaranmasını təmin edir. Artıq körpəlik dövrünə keçidlə əlaqədar tədricən çox mühüm olan psixoloji törəmələr müəyyənləşir və bu zəmində uşağın ətrafdakılarla münasibətlərində yeni tipli əlamətlər təzahür etməyə başlayır. Uşaq başqalarının ona bəslədiyi münasibətə həssaslıqla yanaşır və bu əsasda uşağın özünü qavramasının xarakterində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Belə ki, uşaq yaxınları tərəfindən dəstəklənsə, bu vəziyyət onun ətrafdakılarla bağlılığını genişləndirir. Bunun təsiri altında ətrafdakı insanlar uşaq üçün etibarlı tərəfdaşlara çevrilirlər. Əks vəziyyət yarandıqda ətrafdakılar uşaq üçün təhlükə və narahatlıq mənbəyinə çevrilirlər. Bununla əlaqədar belə bir cəhət də qeyd etmək lazımdır ki, bağlılığın iki aspekti diqqəti cəlb edir: a) uşaq ətraf aləmi dərk etməyə və bununla əlaqədar müəyyən çətinliklərlə qarşılaşmağa meyl edir; b) uşaq ətrafdakılar tərəfindən müdafiə olunmağa, təhlükəsizliyini təmin etməyə böyük ehtiyac duyur (Qəhrəmanova, 2021:164). Birinci amil uşağı anadan uzaqlaşdırır, ikinci amil isə, əksinə onu anaya

yaxınlaşdırır. Beləliklə, anaya bağlılıqda koqnitiv və kommunikativ proseslərin ümumi bütövlüyü tədricən formalaşmağa başlayır.

Müasir dövrdə erkən yaş mərhələlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan çoxsaylı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yüksək səviyyədə aparılan çoxsaylı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yüksək səviyyədə reallaşdırılan bağlılıq uşaqlığın bütün illəri ərzində uşağın ümumikoqnitiv və psixoemosional inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Uşağın sosial davranışı formalaşır və bu amil onun şəxsiyyətinin ümumi inkişafında əhəmiyyətli mövqeyə malik olmağa başlayır.

Onların spesifik funksiyaları açıqlanaraq xarakterizə edilir. Psixanalitik nəzəriyyə keçən əsrin əvvəllərində Z.Y.Freyd tərəfindən irəli sürülmüşdür. Freydin ümumi ideyası ondan ibarət idi ki, insana məxsus olan çoxsaylı nevrozların səbəblərini insanın şüurunda və şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Freydə görə, yaranan problemlərin ilkin təzahürləri erkən uşaqlıq illərinə təsadüf edir. Burada uşaqda yaranan və seksual problemlərlə əlaqədar olan psixoloji zədələr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Uşağın məruz qaldığı zədələr çox böyük emosional mütəəssirlik doğurur və onlar dərk olunmadıqlarından şüuralı səviyyəyə keçirilir. Sıxışdırılan və dərk olunmayan xatirələr şüuralı səviyyədə toplanılır. Sonradan dərkolunmayan təəssüratlar müxtəlif tipli nevrozların, arzuolunmaz mütəəssirliyin yaranmasına səbəb olurlar (Rean, 2002: 233). Bütün bu əlverişli olmayan psixoloji vəziyyətlərin aradan qaldırılması xüsusi tipli psixoterapevtik müalicə üsullarının tətbiqi şəraitində reallaşdırıla bilər.

Freydin nəzəriyyəsinin əsasını instinktiv və bioloji tələbatlarla sosial normalar arasındakı mövcud obyektiv konfliktlərin qarşılıqlı əlaqəsi və mübarizəsi təşkil edir. instinktiv tələbatlara (Freydə görə) iki amil aid edilməlidir: a) həyat instinkti (eros), b) ölüm instinkti (tonatos). Şüurlu tələbatlara isə mənəvi, mədəni və əxlaqi təsəvvürlər aid edilirdi. Freyd belə hesab edirdi ki, uşaq anadangəlmə instinktiv tələbatlarla doğulur və davranış prosesində libidosunu və ya "id"-ni təmin etməyə nail olmağa çalışır. İlk dövrdə uşaq zərərli olanla əlverişli olanı fərqləndirmir. Əsas motiv instinktiv tələbatların ödənilməsinə yönəlir. Bu cəhət Freydin yanaşmasında "ləzzət prinsipi" adlanır. Lakin sonradan böyüklərin təsiri altında uşaq instinktiv tələbatlarını və arzularını ləngitməyə nail olmağa çalışır. Artıq uşaq öz davranışını ətrafdakıların tələblərinə uyğunlaşdıraraq tənzim etməyə nail olur (6).

Psixi inkişafı ilə bağlı ideyasını əsaslandıran Freyd belə hesab edirdi ki, uşağın inkişaf prosesi onun seksual tələbatlarının ödənilməsinin konkret formalarının həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunur. Yaranan psixi enerji bütün inkişaf mərhələlərində həlledici mövqeyə malik olur.

İnsanın inkişafında seksual tələbatların rolunun mütləqləşdirilməsi ilə əlaqədar Z.Freydin irəli sürdüyü ideyalar və bu əsasda formalaşdırdığı nəzəriyyə sonralar ciddi tənqiddə məruz qaldı. Bu zəmində Freydin baxışları inkişaf etdirilərək əsaslı dəyişikliklərə uğradıldı. Freydin ardıcılıarı olan yeni freydistlər (A.Freyd, K.Xorni, A.Adler, E.Erikson və b.) seksual faktorun və onunla bağlı olan ləzzət prinsipinin mərkəzi mövqeyə malik olması mövqeyindən uzaqlaşdılar. Buna istinadən uşağın inkişafında sosial mühitin və təşkil olunaraq həyata keçirilən tərbiyə sisteminin rolu ön plana çəkildirdi (7).

Psixi inkişafın koqnitiv nəzəriyyəsi uşağın psixi inkişafına yeni nöqteyi – nəzərdən yanaşmanın əsasını formalaşdırdı. Koqnitiv psixologiyanın yaradıcısı sayılan J.Piaje belə bir ümumi mövqeyi əsaslandırırdı ki, uşağın idrak sferasının öyrənilməsi uşaq psixologiyasının mərkəzi istiqamətlərindən birinə çevrilməlidir. Piajeyə görə uşaq psixologiyası uşaq təfəkkürünün öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Belə ki, ətraf aləmin hadisələrinin qavranılaraq dərk olunması uşağın ümumi inkişafına həlledici təsir göstərir. Piaje belə hesab edirdi ki, uşağın əqli inkişafı ətraf gerçəkliyə adaptasiya prosesinin nəticəsi olaraq reallaşır. Bu zəmində uşaq təfəkkürünün inkişafında müvafiq yaş mərhələlərinə uyğun keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Piaje uşağın əqli inkişafında üç mühüm mərhələni fərqləndirir. Hər bir mərhələ özünün koqnitiv quruluşunun olması ilə xarakterizə olunur. İnkişaf mərhələləri müəyyən əlamətlərə malik olmaqla uşağın əqli inkişaf prosesinin məzmun xarakteristikasını ifadə edirlər. İlk mərhələni Piaje sensomotor təfəkkür mərhələsi adlandırır. Bu mərhələ uşaq həyatının ilk ilini əhatə edir. İkinci mərhələ öz tərkibində üç mərhələni birləşdirir a) konkret əməliyyatlar mərhələsi ; b) əməliyyatlı təfəkkürəqədər olan mərhələ; c) əməliyyatlı mərhələ. Üçüncü mərhələ formal əməliyyatlar mərhələsi adlanır (5).

Biheviorizm və sosial öyrətmə nəzəriyyəsi klassik psixologiyada psixi inkişafa dair yeni tipli yanaşmanın formalaşmasını şərtləndirmişdir. İnkişafda anadangəlmə instinktlərin rolunu ön plana çəkən klassik nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, öyrətmə nəzəriyyəsi insanın inkişafında və onun psixi fəaliyyətinin formalaşmasında sosial mühitin böyük təsir imkanlarına malik olması ideyasına əsaslanır.

Biheviorizmin tədqiqat istiqaməti insanın daxili dünyasının öyrənilməsi məqsədini reallaşdırmır. Bu nəzəriyyə real olaraq müşahidə olunan davranışın öyrənilməsinin daha məqsədamüvafiq olması ideyasına əsaslanır. Bu istiqamətin tərəfdarları belə hesab edir ki, uşağın inkişafı ilk növbədə öyrətmənin kəmiyyət xarakteristikası ilə əlaqədardır. Başqa sözlə desək, inkişaf prosesində uşaq öyrətmə zəminində çoxsaylı vərdislərə yiyələnməyə nail olur. Belə tipli öyrətmə, bihevioristlərə görə, keyfiyyət xarakteristikasına malik olan psixoloji törəmələrin mənimsənilməsinə nəzərdə tutmur. Fərdi inkişafın bütün mərhələlərində qeyd edilən yanaşma dəyişməz qalır. Beləliklə, sosial öyrətmənin uşağa aşılmasının əhəmiyyəti daha dəyərli sayılır. Emosiyalar, təsəvvürlər və digər psixoloji törəmələr və onların öyrənilməsi o qədər də vacib sayılmır. Çünki onları bilavasitə görmək və ölçmək mümkün deyildir. Bihevioristlərin mövqeyinə görə, yalnız xaricən müşahidə olunan və qeydiyyata obyektiv göstəricilər əsasında aparılan fakt və proseslər psixoloji tədqiqatın predmeti kimi xarakterizə oluna bilərlər.

Konvergeniya nəzəriyyəsi görkəmli alman psixoloqu V.Ştern tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun mövqeyinə görə, psixi inkişaf daxili (anadangəlmə) və xarici (sosial) amillərin əlaqəsi zəminində reallaşır. Xarici amil şərait yaradır və buna istinadən anadangəlmə faktorlar ondan istifadə edərək psixi inkişafa təkan verirlər. Bununla əlaqədar olaraq anadangəlmə irsi amillərlə sosial amillərin rolunun nisbətinin müəyyənləşdirilməsinin zərurəti qarşıya çıxır. Əkilər üzərində apardığı müşahidələrinə və onların təhlilinə əsaslanan V.Ştern belə hesab edirdi ki, eyni sosial mühit şəraitində yaşayan əkilərin inkişafı bütövlükdə üst – üstə düşməlidir (4). Lakin bu ümumi ideya reallığın dəfələrlə müşahidə olunan obyektiv faktlarına uyğun gəlmir. Müxtəlif psixoloqların apardığı uzunmüddətli müqayisəli müşahidələrin nəticələri göstərir ki, eyni ailədə yaşayan monoziqot əkilərin inkişafında çoxsaylı fərqli əlamətlər mövcud olur. Onlar həyatda müxtəlif psixososial istiqamətə malik olan insanlar kimi inkişaf edərək formalaşırlar. Məhz bu ümumi yanaşmaya istinadən müasir psixologiyada iki faktorun konvergeniyası nəzəriyyəsinə tənqidi münasibət bəslənilir. Təbii ki, müasir elmi psixologiya və onun mühüm sahələrindən olan psixogenetika irsiyyətin və anadangəlmə imkanların rolunu inkar etmir.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda araşdırılan nəzəriyyələrdə uşağın inkişafı ilə əlaqədar aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür.

- Freyde görə seksual tələbatlarla əlaqədar olan enerji şüursuzluq səviyyəsinə keçərək insanın sosial davranışının mexanizmi kimi əsaslı təsir imkanlarına malik olur.
- Bihevioristlərə görə yalnız xaricən müşahidə olunan və qeydiyyata obyektiv göstəricilər əsasında aparılan fakt və proseslər psixoloji tədqiqatın predmeti kimi xarakterizə oluna bilərlər.
- Konvergeniya nəzəriyyəsinə görə inkişafda sosial amillərin, təlim və tərbiyə mühitinin uşağın inkişafında aparıcı mövqeyə malik olması ilə əlaqədar irəli sürülən ümumi yanaşma birmənalı olaraq təsdiqlənir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S. Əlizadə, Ə.Ə. (2003), Psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf
2. Həməzəyev, M.Ə. (2003), Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu
3. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=532187&pno=305>
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/teorii-psihicheskogo-razvitiya-v-sovremennoy-psihologii>
5. <https://infourok.ru/issledovanie-na-temu-osnovnie-teorii-psihicheskogo-razvitiya-1542181.html>
6. Qədirov, Ə.Ə. (2002), Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif
7. Qəhrəmanova, Q.N. (2021), Uşaq psixologiyası. Bakı: Optimist
8. Rean, A.A. (2002), Psixologiya çeloveka ot rojdeniya do smerti. M., OLMA – PRESS

Rəyçi: psixol.ü.e.d. Ərəstun Baxşəliyev

Göndərildi: 02.05.2022

Qəbul edildi: 04.07.2022